

БОРОВСЬКА Людмила,

к. філос. н., доцент, доцент кафедри філософії, соціології та політології
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: l.borovska@knute.edu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3561-5895>

ДЕСТРУКЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КОНФОРМІСТСЬКОЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто соціальні механізми, що призводять до розладу ідентичності та формування особистості конформістського типу. Проаналізовано чинники, що унеможливають здійснення людиною свідомого вибору певної культурної моделі поведінки, призводять до "викривлення" її ідентичності та некритичного підлаштування під соціальні стандарти.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, конформізм, тип конформістської особистості.

Боровская Л. Деструкция идентичности как основа формирования конформистской личности. Рассмотрены социальные механизмы, которые приводят к расстройству идентичности и формированию личности конформистского типа. Проанализированы факторы, приводящие к невозможности осуществления человеком сознательного выбора определенной культурной модели поведения, "искривлению" его идентичности и некритическому подстраиванию под социальные стандарты.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, конформизм, тип конформистской личности.

Постановка проблеми. Сутнісні суперечності становлення людини як суспільної істоти виявляються через процес соціалізації, який базується на двох протилежних, але взаємодіючих механізмах – ідентифікації та відокремленні. Звісно, коли ці механізми з якихось причин не спрацьовують, це призводить до розчленування образу "Я", дифузної ідентичності, втрати людиною гармонії зі світом. Дослідження деструктивних аспектів складного процесу ідентифікації, пов'язаного

з адаптацією людини до свого соціального середовища, завжди привертало увагу психологів та психоаналітиків. Та все ж більш актуальним сьогодні видається аналіз соціальних механізмів, які призводять до розладу ідентичності, що, в свою чергу, пов'язано з формуванням особистості конформістського типу.

У соціально-психологічних дослідженнях ідентифікація осмислювалась у контексті розробки механізмів соціалізації, точніше як найважливіший механізм соціалізації, що виявляється в прийнятті індивідом соціальної ролі при входженні в групу, в усвідомленні ним групової приналежності та формуванні соціальних установок (Ч. Кулі, Дж. Мід). Так, Ч. Кулі стверджував, що ідентичність – це по суті відображення людини у сукупності її властивостей такою, як вона сприймається в суспільстві, групі, членом яких вона є [1, с. 183]. П. Бергер й Н. Лукман звертали увагу на те, що ідентичність є ключовим елементом суб'єктивної реальності, але при цьому вона знаходиться в постійному діалектичному взаємозв'язку з суспільством [2]. На думку відомого дослідника Л. Юніна, з феноменологічного погляду ідентифікація виявляється у здатності людини поводитися так, щоб реакції зовнішнього світу відповідали її очікуванням. Зі структурного погляду вона виявляється як відповідність людської поведінки нормативним вимогам соціального середовища [3, с. 3].

Дослідженню специфічних рис і механізмів формування соціального конформізму присвятили свої праці представники різних психологічних, соціологічних і філософських шкіл ХХ ст. – це З. Фрейд, В. Райх, Г. Маркузе, Д. Рісмен, Х. Аренд, Ч. Мілз та ін. Ними досліджено різноманітні *форми конформізму*, яким, в свою чергу, відповідають різні *типи конформістської особистості*: "авторитарна особистість", "одномірна людина", "ззовні орієнтована особистість", "масова людина", "людина організації" тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті аналізу проблеми ідентичності сучасні дослідники звертають увагу на те, що процес ідентифікації може супроводжуватися явищами дезідентифікації, що виявляються в невідповідності засвоєних особистістю норм новим вимогам соціального середовища [4]. Проблема ідентичності привертає також увагу фахівців у контексті кризи самосвідомості сучасної людини [5; 6] та поступу глобалізації [7]. З'являються цікаві доробки, в яких робляться спроби узагальнити емпіричні дослідження ідентичності [8], або ж дослідники обирають більш вузькі ракурси проблеми, наприклад, вплив еліт на формування ідентичності [9]. Стосовно проблем соціального конформізму, сучасні дослідники, прагнучи віднайти нові ракурси для висвітлення цього питання, найчастіше звертаються до його розробки в контексті розгляду та аналізу маніпулятивних прийомів управління людьми [10].

Метою статті є з'ясування соціальних механізмів деструкції ідентичності у людини конформістського типу.

Матеріали та методи. Для розгляду поставленої в статті проблеми використано праці вітчизняних та зарубіжних авторів. Дослідження базується на критичному та системному підходах, а також на загальнофілософських принципах об'єктивності та історизму.

Результати дослідження. До основних рис, які характеризують явище соціального конформізму, належить відсутність у людини індивідуальності, стандартність і консерватизм її мислення, некритичне прийняття й слідування панівній думці. Одне з найбільш цікавих тлумачень явища конформізму надав у своїх працях видатний мислитель і гуманіст сучасності Е. Фромм. Будучи визнаним реформатором фрейдизму, він у своїх дослідженнях виходить, як правило, з тези про первинність психічних процесів, які здебільшого визначають природу соціальних феноменів. Проте, на відміну від З. Фрейда, Е. Фромм ніколи не виривав людину з реального історичного контексту і не розглядав її поза соціальною структурою. Саме це дало змогу йому перетворити психоаналіз у свого роду соціальну філософію і перейти від дослідження особливостей індивідуальної психіки до масштабних філософських роздумів про людину і суспільство.

Для розуміння ідейної спадщини філософа важливо усвідомити те, що Е. Фромм, який у своїй творчості органічно з'єднав ідеї філософської антропології й екзистенціалістської традиції, не можна "підвести" під жодну філософську школу. Адже він і не був "чистим" філософом: охоплюючи в своїх працях широченне коло проблем, Е. Фромм ніколи не розглядав їх абстрактно, усунено, як це притаманно філософській рефлексії. Уся його творчість дуже пристрасна: мислитель "вболіває" за все людство і за кожного окремого його представника, про що свідчить навіть вибір критерію, за яким він оцінює певні етапи людської історії (цим критерієм є міра людського щастя, благополуччя та гармонії, що досягнута у суспільстві).

Можливо, що це переживання за людину, яка досягає драму свого буття в світі, дає змогу Е. Фромму більш достеменно розкрити ті механізми, що надають можливість індивіду "вписатися" в конкретний соціальний фон і показати, що сприяє цьому процесу. На думку американського філософа, соціум певним чином впливає на людину, видозмінює її потреби і виробляє соціальні характери. Е. Фромм вважає, що пристосованість індивіду до соціальної структури не може бути критерієм оцінки людських якостей: хороша пристосованість часто досягається шляхом відмови від власної індивідуальності.

Розглядаючи поведінку людини, Е. Фромм звертає увагу на те, що вона обумовлена як внутрішніми (вродженими характеристиками), так і зовнішніми (характеристики, які набуваються шляхом соціалізації) чинниками. Якості, набуті людиною, підводяться Е. Фроммом під поняття характеру. Характер, відповідно до його визначення, буває індивідуальний і соціальний. Соціальний характер, в свою чергу, трактується як зв'язуюча ланка між психікою людини і соціальною структурою

суспільства. Е. Фромм пише: "соціальний характер" можна визначити як специфічний засіб, за допомогою якого енергія спрямовується в певне русло; звідси можна зробити висновок, що якщо енергія більшості людей конкретно взятого суспільства каналізується в одному й тому ж напрямі, то вони мають одну й ту ж мотивацію, і, більше того, вони схильні до сприйняття одних і тих ж ідей та ідеалів" [11, с. 330].

Таким чином, за допомогою поняття "соціальний характер" Е. Фромм позначає ядро структури характеру, притаманне більшості представникам певної культури в протилежність індивідуальному характеру, завдяки якому люди однієї культури відрізняються один від одного. Основна функція соціального характеру – спрямовувати людську енергію всередині конкретного суспільства в ім'я продовження його функціонування.

Деструкція соціальних відносин породжена, на думку Е. Фромма, неможливістю реалізації людиною своїх потреб. Внаслідок чого з'являється підстава для розвитку різних типів непродуктивної орієнтації – мазохістського, садистського, деструктивістського і конформістського. Прояви всіх цих типів орієнтації різноманітні, але корені одні – безсилля, ізоляція і, як результат, самотність людини в сучасному суспільстві.

Конформізм – це одне зі сховищ, куди людина тікає від самотності, страху та свободи. При цьому конформізм як соціальне явище найбільш притаманне демократіям, бо в різних суспільних системах механізм "втечі від свободи" різний: при тоталітарних режимах – це підпорядкування вождю, а в демократичних суспільствах – змушена конформізація. Що ж змушує індивіда підлаштовуватися під узвичаєні стандарти поведінки? Причин, на думку Е. Фромма, багато, але головна – таким способом індивід намагається зберегти єдність з оточуючими його людьми, з суспільством, що для нього є дуже важливим.

Для розгорнення цієї тези, хотілося б більш докладно зупинитися на низці важливих моментів. Е. Фромм вважає, що найбільш сильні людські жахи – це острах ізоляції і остракізму, які можуть привести людину до божевілля (зрозуміло, що є ще страх смерті, але, за Е. Фроммом, людина більше боїться ізоляції та самотності, ніж смерті). Щоб залишитись у здоровому глузді людині необхідно підтримувати відносини з іншими людьми, набути єдність з ними. Тому їй потрібно закривати очі на те, що спільнота, до якої вона належить, вважає неістотним і погоджуватися з тим, що ця спільнота оголошує істинним. Таким чином, можна дійти висновку, що все те, що людина вважає правильним – це прийняті в суспільстві, в якому вона існує, стереотипи і кліше, а все, що під них не підпадає – вилучається зі свідомості.

Ще одним страхом, який штовхає людину підкорятися соціальним кліше, є острах втратити самототожність. Е. Фромм вважає, що для більшості людей їх тотожність углиблюється своїми коренями в підпорядкованість узвичаєним шаблонам. Люди є тим, ким вони себе вважають, тому ізоляція та остракізм можуть призвести ще й до втрати тотожності.

Зрештою, людина, яка бере на себе певну соціальну роль, що пропонується їй соціальним укладом для цілей якнайкращої соціальної адаптації до суспільства, ризикує загубити своє "обличчя", перестати самостійно міркувати і опинитися у полоні умовностей та стереотипів. Е. Фромм наголошує: "Якщо основна частина інтелекту полягає в здатності встановити зв'язок між чинниками, що досі не здавалися зв'язаними, то людина, дотримуючись стереотипів і умовностей, не наважиться признати наявність такого зв'язку; хто боїться відрізнитися від інших, той не наважиться визнати, що хибність є хибність, і тим сильно завадить собі в розкритті дійсності" [11, с. 364].

Згадуючи маленького хлопчика з казки про нове вбрання короля, який побачив, що король голий, мислитель пише, що хлопчику в цьому допоміг не розум, а відсутність схильності до *конформізму*. У людини є всі вроджені якості, щоб бути щасливою. Їй треба тільки здобути впевненість у собі та діяти самостійно і розкуто. "Щоб знизити загальний рівень глупоти, нам потрібно не зростання "інтелекту", а інший тип характеру: незалежні, заповзятливі люди, закоханні у життя"* [11, с. 364], – вважав Е. Фромм.

Цікавий концепт людини конформістського типу, що отримав назву "одномірної людини", розроблений відомим представником Франкфуртської школи Г. Маркузе. Базовою для відтворення цього концепту є праця Г. Маркузе "Одномірна людина" [12]. Г. Маркузе вважав, що сучасне йому індустріальне суспільство не зосереджує свої зусилля на репресивних діях, на придушенні потреб більшості, а навпаки, воно сприяє формуванню хибних потреб людини, що прив'язує її до суспільства, яке він називає репресивним. Мислитель наголошує, що однією з найсуттєвіших рис розвиненої індустріальної цивілізації є "раціональний характер її ірраціональності". Про це свідчить хоча б те, що воно навчилося "перетворювати в потребу непомірне споживання". Г. Маркузе акцентує увагу на "технологічності" форм контролю над індивідом з боку суспільства, що зрештою призводить до інтроєктованості форм суспільного контролю до такого рівня, який дає змогу впливати на індивідуальний вияв протесту уже в зародку. В цьому контексті не викликає здивування спроба Маркузе поставити під сумнів правомірність використання поняття "*інтроекція*" – адже для того, щоб перевести щось із "зовнішнього" плану у "внутрішній" (саме цей процес і називають у психологічній науці інтроекцією), цей внутрішній план свідомості, особистісний простір "внутрішньої свободи", в якому людина може залишатися самою собою, має існувати. Технологічна реальність, на думку Г. Маркузе, переформовує цей особистісний простір й знищує його. "У результаті ми спостерігаємо, – констатує німецький мислитель, – не пристосування, але *mimesis*: безпосередню ідентифікацію індивіда зі своєю спільнотою і через це останнє з суспільством як цілим" [12, с. 14].

* Усі цитати з іншомовних джерел наводяться у перекладі автора статті.

Безпосередня автоматична ідентифікація, наголошує Г. Маркузе, притаманна примітивним формам асоціювання. У високорозвиненій індустріальній цивілізації ця "безпосередність" є продуктом вправного й витонченого наукового управління й організації суспільства. Саме вона й зводить нанівець "внутрішній" вимір свідомості, що живить критичну силу розуму. Репресивна сила цілого діє через ефективність системи виробництва і споживання. Транспортні засоби, харчі, одяг, засоби масової інформації, предмети домашнього вжитку й широка індустрія розваг, викликаючи у людини стійкі емоційні та інтелектуальні реакції, прив'язують її тим самим до виробників, а через них – до суспільного цілого. Отже, продукти людської діяльності самі стають засобом маніпулювання, розповсюджуючи хибну свідомість. Людина ж, на думку автора "Одномірної людини", стає не здатною відмовитися від благ розвиненої індустріальної цивілізації, бо постійне й зростаюче споживання нав'язаних суспільним цілим хибних потреб стає її *образом життя*. На цій основі й формується модель мислення і поведінки, яку Г. Маркузе називає "одномірною" і яку він намагається прослідкувати на різних рівнях та в різних сферах: на рівні індивіду, на рівні суспільних процесів, в науці і філософії. Таким чином, з того моменту, коли приймають установку, відповідно до якої вищою цінністю визнається ефективність економіки, їх власні людські цінності й прагнення відходять на другий план, а потім поступово зникають, а особистість перетворюється в "людину одного виміру", яка стає гвинтиком величезного, самостійно діючого механізму сучасного виробництва. Звісно, що "одномірна людина" – це людина з розладом власної ідентичності.

Можна погодитися з П. Конценом, що в сучасній психології ідентичності термін "*ідентичність*" став модним словом і втратив точність [13, с. 40]. Але все ж таки, в найбільш загальному значенні ідентичність – це "психосоціальне змішане поняття", яке означає складний, постійний процес адаптації суб'єкта до свого соціального оточення. Ідентичність набувається через процес ідентифікації. Зазвичай, в психології *ідентифікація* представлена як механізм емоційного та іншого самоототожнення людини з іншою людиною, групою, взірцем. Поглиблене вивчення цього механізму дає змогу зробити висновки стосовно того, що його структура є більш складною, ніж вважалося.

Розглянемо ідентифікаційні механізми соціалізації та індивідуалізації особистості відомим фахівцем у царині вікової психології В. Мухіною. Вона пропонує розрізняти інтроекцію (інтеріорізаційну ідентифікацію, яка забезпечує само-"присвоєння" та "вживання" в іншого), а також проекцію (екстеоріорізаційну ідентифікацію, яка забезпечує перенесення своїх почуттів та мотивів на іншого). Тільки у взаємодії ці ідентифікаційні механізми надають можливість індивіду розвиватися, рефлексувати та бути адекватним соціальним очікуванням [14, с. 94]. Та окремий індивід має не тільки присвоїти свою людську сутність через ідентифікацію, але й відстояти її. Механізмом відстоювання окремим індивідом своєї сутності є *відокремлення*. Ідентифікація та

відокремлення розглядаються В. Мухіною як діалектично пов'язані механізми, які за своєю глибинною сутністю знаходяться в єдності та протилежності. Таким чином, ідентифікація виступає як механізм "присвоєння" індивідом своєї людської сутності, як механізм соціалізації особистості, а відокремлення – як механізм індивідуалізації особистості [14, с. 95]. В онтогенезі людини оволодіння ідентифікацією як здатністю приписувати свої особливості, схильності та почуття іншим людям (екстеріорізаційна ідентифікація) і як здатністю приписувати собі особливості, схильності та почуття інших, а також переживати їх як свої (інтеріорізаційна ідентифікація) веде до формування механізмів соціальної поведінки, до встановлення відносин з іншими людьми на позитивних емоційних засадах. Розвиток здібності до самоідентифікації визначає формування таких соціально значимих якостей особистості, як здатність до співпереживання (співчуття і співраді) й активного морального ставлення до людей та до самого себе. Ідентифікація забезпечує засвоєння людиною конвенціональних ролей, норм, правил поведінки в суспільстві.

Розвиток особистості через механізми ідентифікації-відокремлення – складний і суперечливий процес. Це пояснюється тим, вважає В. Мухіна, що індивід може розвиватися в трьох напрямках. *Перший* – це напрямок постійної, гіперболізованої, яскраво вираженої готовності до ідентифікації з іншими людьми. *Другий* – це напрямок відчуження від інших індивідів. І *третій* напрямок спрямований на гармонічну взаємодію ідентифікації-відокремлення відповідно до внутрішніх потреб особистості та соціальної необхідності [14, с. 108].

Висновки. Е. Фромм та Г. Маркузе заклали підвалини аналізу складних соціальних механізмів, що сприяють як гіперболізованій готовності до ідентифікації з іншими індивідами (аж до повної безпосередньої ідентифікації, мімесису індивіда з суспільством як цілим), так і відчуженню людини від інших. За результатами аналізу зроблено висновок, що головним чинником, який сприяє формуванню людини конформістського типу, є розлад ідентичності. З різних причин (страх ізоляції та остракізму – за Е. Фроммом, або інтроєктованість форм суспільного контролю – за Г. Маркузе) разом з послабленням критичної сили розуму людини відбувається звуження її особистісного простору, що, в кінцевому підсумку, суттєво ускладнює або навіть робить неможливим здійснення людиною свідомого вибору певної культурної моделі поведінки, приводить до її некритичного підлаштовування під соціальні стандарти та "викривлення" власної ідентичності.

Більшість культурних моделей під час їх реалізації створюють у людини цілісний образ світу і людського життя та не допускають його фрагментації. Унеможливлення вибору культурної моделі поведінки може призвести до повної дезорієнтації людини в соціумі, розчленування образу власного "Я", втрати людиною розуміння того, що являє собою світ, і яке її місце у світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кули Ч. Х. Человеческая природа и порядок. М.: Идея-Пресс, 2000.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. М.: Медиум, 1995.
3. Ионин Л. Г. Идентификация и инсценировка. *Социс.* 1996. № 3. С. 3-14.
4. Хоружий Г. Самоідентифікація особистості як соціально-психологічний процес. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету.* 2016. № 2 (106). С. 5-15.
5. Соколова Е. Т. Клиническая психология утраты Я. М.: Смысл, 2015. 895 с.
6. Разлогов К. Э. Метаморфозы идентичности. *Вопросы философии.* 2015. № 7. С. 28-40.
7. Культурная идентичность малого народа в условиях глобализации (материалы "круглого стола"). *Вопросы философии.* 2015. № 8. С. 5-27.
8. Емелин В. А., Рассказов Е. И., Тхостов А. Ш. Единство и разнообразие процессов формирования идентичности личности. *Вопросы философии.* 2018. № 1. С. 45-53.
9. Копієвська О. Р. Роль еліт у формуванні культурної ідентичності. *Культура і сучасність: альманах.* 2015. № 1. С.15-21.
10. Бейли Ф. Размышления. М.: Амрита, 2017. 192 с.
11. Фромм Э. Душа человека; пер. с англ. М.: Республика, 1992. 616 с.
12. Маркузе Г. Одномерный человек. М.: RELF-book, 1994. 368 с.
13. Концен П. Фанатизм. Психологический анализ этого ужасного явления; пер. с нем. Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2011. 388 с.
14. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития. М.: Академия. 2006. 608 с.

Стаття надійшла до редакції 02.01.2020.

Borovska L. Identity destruction as the basis for the formation of the conformist personality.

Background. Identification is a complex and controversial process. The failure of its mechanisms leads to the dismemberment of the image of "Ego", diffuse identity, the loss of human harmony with the world. Investigation of the destructive aspects of the complex process of identification requires the analysis of social mechanisms that lead to identity disorder and conformist personality formation.

The analysis of the recent researches and publications. In the latest social and psychological studies, the problems of identity are most often viewed by scientists through the lens of the crisis of the consciousness of a modern man. Also contemporary researchers write in nontrivial perspectives about conformism and manipulative approaches to managing people.

The aim of the article is to find out the social mechanisms of identity destruction in a conformist type man.

Materials and methods. The works of domestic and foreign authors were used in the article to consider the posed problem. The research is based on a critical and systematic approach, as well as on the philosophical principles of objectivity and historicism.

Results. On the basis of the concept of conformism of E. Fromm and the concept of "one-dimensional man" G. Marcuse, the social mechanisms that lead to the disorder of identity and formation of personality of the conformist type are considered. According to E. Fromm, conformism is one of the repositories where a man escapes from loneliness, fear and freedom. G. Marcuse emphasizes that technological reality interferes with the space of

personal development of a person and negates it. The result is not an adaptation, but a direct identification of the individual with society as a whole, which was characteristic of primitive forms of association. The development of personality through mechanisms of identification-separation is analyzed.

Conclusion. The results of the analysis show that the main factor that contributes to the formation of a conformist type man is identity disorder. For various reasons (fear of isolation and ostracism – according to Fromm or introjected forms of social control – according to Marcuse) with the weakening of the critical force of the human mind is narrowing of his personal space, which ultimately significantly complicates, or even makes it impossible for a person to consciously choose a certain model of behavior, contributes to its uncritical adjustment to social standards and "distortion" of one's identity.

Keywords: identity, identification, conformism, type of conformist personality

REFERENCES

1. Kuli, Ch. H. (2000). *Chelovecheskaja priroda i porjadok [Human nature and order]*. Moscow: Ideja-Press [in Russian].
2. Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Social'noe konstruirovanie real'nosti [Social construction of reality]*. Moscow: Medium [in Russian].
3. Ionin, L. G. (1996). *Identifikacija i inscenirovka [Identification and reenactment]*. *Socis – Socis*, 3, 3-14 [in Russian].
4. Horuzhyj, G. (2016). Samoidentyfikacija osobystosti jak social'no-psychologichnyj proces [Self-identification of the individual as a socio-psychological process]. *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universytetu – Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 2 (106), 5-15 [in Ukrainian].
5. Sokolova, E. T. (2015). *Klinicheskaja psihologija utraty Ja [Clinical Psychology of Ego Loss]*. Moscow: Smysl [in Russian].
6. Razlogov, K. Je. (2015). Metamorfozy identichnosti [Metamorphoses of Identity]. *Voprosy filosofii – Philosophy Issues*, 7, 28-40 [in Russian].
7. Kul'turnaja identichnost' malogo naroda v uslovijah globalizacii (materialy "kruglogo stola") [Cultural identity of small people in the context of globalization ("round table" materials)]. (2015). *Voprosy filosofii – Philosophy Issues*, 8, 5-27 [in Russian].
8. Emelin, V. A., Rasskazov, E. I., & Thostov, A. Sh. (2018). [The unity and diversity of the processes of formation of personality identity]. *Voprosy filosofii – Philosophy Issues*, 1, 45-53 [in Russian].
9. Kopijevs'ka, O. R. (2015). Rol' elit u formuvanni kul'turnoi' identychnosti [The role of elites in the formation of cultural identity]. *Kul'tura i suchasnist' – Culture and modernity*, 1, 15-21 [in Ukrainian].
10. Bejli, F. (2017). *Razmyshlenija [Reflections]*. Moscow: Amrita [in Russian].
11. Fromm, Je. (1992). *Dusha cheloveka [Man's Soul]* (Trans). Moscow: Respublika [in Russian].
12. Markuze, G. (1994). *Odnomernyj chelovek [One-Dimensional Man]*. Moscow: RELF-book [in Russian].
13. Koncen, P. (2011). *Fanatizm. Psihoanaliz jetogo uzhasnogo javlenija [Fanaticism. Psychoanalysis of this terrible phenomenon]*. Har'kov: Izd-vo Gumanitarnyj centr [in Russian].
14. Muhina, V. S. (2006). *Vozrastnaja psihologija. Fenomenologija razvitija [Age-related psychology. Development phenomenology]*. Moscow: Akademija [in Russian].